

URTX

CUPULIFORMES, REGATONS

I RECEPTACLES D'OFRENES

**Assaig d'interpretació d'un
món enigmàtic**

Josep M. Miró Rosinach

CUPULIFORMES, REGATONS

I RECEPTACLES D'OFRENES

Assaig d'interpretació d'un món enigmàtic

**Josep M.
Miró Rosinach**

Historiador
i arqueòleg

A mena d'introducció

En encetar aquest treball, prèviament fem present que el món dels cupuliformes, regatons i receptacles d'ofrenes excavats a la roca ha estat, de bon antuvi, marginat per l'arqueologia de gran predicament.

Quan aquesta, obligada per les circumstàncies, ha tocat el tema, ha passat de puntetes, ometent l'estudi en profunditat d'aquests testimonis arqueològics, limitant-se majorment a una elemental descripció o inventari, en el millor dels casos.

En conseqüència, creiem necessària una anàlisi per establir la hipòtesi, si més no intuïtiva, sedimentada pel més ampli coneixement possible, dels testimoniatges arqueològics i documentals. Aquest esforç d'interpretació comporta un risc que cal assumir, la investigació autèntica consisteix en anàlisis globals oberts, desproveïts de prejudicis o posicions dogmàtiques esterilitzadores. Reflexió valenta davant les dificultats en l'interpretació dels fets, que capgiren els coneixements adquirits, obligant a emprar nous i diferents punts de vista, aspecte aquest que impedeix a hom instal·lar-se en el cofoïsmo intel·lectual més pernicios.

Els cupuliformes, són nogensmenys que simples cassoles semiesfèriques excavades en pedres a l'aire lliure. Les podem trobar solitàriament o en més o menys abundosa associació. Acostumen a mesurar, per terme mig, 10 cm de diàmetre per 13 cm de secció, a 27 cm d'amplada per 20 cm de fondària, també se'n localitzen de molt més petites, d'acurada execució, així com altres de major diàmetre. Aquestes darreres es poden apartar, a voltes, del pròpiament cupuliforme.

Entenem que no és prudent, com s'acostuma a fer, buscar estilisme i iconografia en els cupuliformes, aquests una estructura semiesfè-

rica picada en una roca, com ja hem dit, casoleta utilitzada per a rebre i contenir, sens dubte, ofrenes sòlides, i líquides quan adjunten regatons o canaletes, en actes culturals i culturals. És una forma que ja vèiem aparèixer, considerant-se la més antiga coneguda, en una llosa rocosa de la Ferrassié (França) la qual presenta 18 cúpules. Cobria la sepultura d'un nen de Neandertal (Fig. 1). La forma ens arriba fins el segle XII-XIII dC. amb les mateixes característiques.

Des de la Prehistòria fins al món Medieval, podem observar que aquesta estructura utilitària persisteix, amb les mateixes peculiaritats recipientàries per a les quals fou inventada. No dubtem que fou un invent, puix per a l'home més primitiu aquesta estructura i la seva aplicació, fins i tot en els àmbits domèstics, és un gran pas cultural, producte del seu raonament mental sens dubte.

Precisant aquest aspecte unitari pensem que la configuració repetida des de mil·lenis, si la volem entendre en profunditat, en els cupuliformes i els receptacles d'ofrenes d'aquesta aparença, els hem de desglossar d'altres aspectes, com els pròpiament gravats rupestres. Aquests a tractar com a resultat d'una activitat artística, siguin creus, punts i ratlles, o figures esquemàtiques o antropomorfes, evidentment. Un punt, una ratlla o una creu són inicialment un signe que no es simbolitza fins un estadi mental més avançat. Una figura antropomorfa o esquemàtica apareix ja amb un significat precís. Tots ells per al seu anàlisi no els podem, al nostre entendre, repetir, interferir en l'estudi dels cupuliformes especificats.

Segons Emmanuel Anati "des de fa 40.000 ó 50.000 anys, l'home actua en funció de mecanismes mentals específics que li faciliten de crear associacions, símbols, abstraccions o sublimacions, que fins avui constitueixen una de les seves característiques específiques". No-

saltres creiem, d'acord amb Anati, que en la geografia sagrada, el paisatge i la topografia poden ser interioritzats. Tenim indicis en favor de l'antiguitat prehistòrica dels viatges en llocs sagrats. A manca de textos que aclareixin els significats d'aquests desplaçaments ens hem de guiar per indicis, signes i deduccions especialment. No oblidem que l'home antic està en permanent comunió amb la natura, d'on copen el sentit tel·lúric. Per entendre l'home modern, aquest fet ha d'ometre de connectar amb "l'esperit del seu temps" per a connectar amb "l'esperit del temps".

Cupuliformes

S'acostuma a dir cupuliformes els clotets en forma de cassoleta buidats per l'home en les superfícies de lloses i roques especialment.

Es diferencien dels generats pels accidents naturals, aigua de la pluja, neu, gel, vent, etc., que castigant la pedra "corcada", l'esquerda i l'erosiona paulatinament amb força. Aquests elements a voltes produeixen concrecions que, esdevenint formes de característiques còncaves, poden donar lloc a confusió en persona poc avesada, puix les entendrà com a cupuliformes.

Els autèntics cupuliformes (Fig. 2), els treballats per la mà de l'home, com diem més amunt, tenen la forma neta, precís el cercle del diàmetre, i el fons molt polit. A voltes una curiosa observació ens detecta el senyal de l'eina que l'ha realitzat, com també l'aigua de la pluja que pot haver deixat sediment marcant el nivell del líquid contingut.

Jean Abelanet, especialista que ha treballat a la Catalunya Nord amb profit, ens demostrà que es pot buidar en una roca granítica una cassoleta d'aquestes característiques en menys de 10 minuts. Mitjançant el martellejar d'un simple còdol de quars, d'1 Kg de pes aproximadament, la superfície de granit és ràpidament reduïda en una pols blanca, rica en grans de quars, que transformant-se en abrasiu, contribueix a buidar i polir alhora la cavitat. Executà una cassoleta de 7 cm de diàmetre i 2 cm de profunditat, absolutament igual als cupuliformes prehistòrics, és a dir, una cúpula perfectament hemisfèrica i polida.

Característiques

Sembla que els cupuliformes i regatons estan en relació amb les formes primàries de religió, així mateix no semblen estar-ho els receptacles d'ofrenes sòlides, associats a sepultures excavades a la roca. En aquest darrer cas tenim aspectes funeraris amb sentiments religiosos més o menys estructurats. Per tant hem

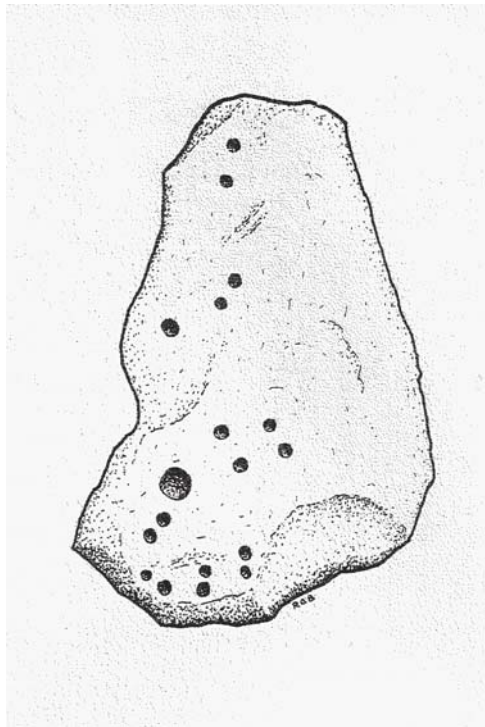

Fig. 1.
Llosa rocosa, cobria
la sepultura d'un
nen de Neandertal.
Dib. R. Bednarik
(El Correu de la
Unesco 1998)

de creure que les roques amb cupuliformes són nogensmenys que monuments producte de la cultura espiritual de l'home primitiu.

En les cúpules fetes per la mà humana és difícil trobar-hi una significació simbòlica, més la disposició per la superfície de les roques mostra que sí han servit de suport a pràctiques rituals. És molt problemàtic precisar, en l'estat actual dels coneixements en la matèria, el moment en que és emprat l'espai ocupat per aques-

Fig. 2
Un cupuliforme
treballat en una roca.
Fot. J.M. Miró

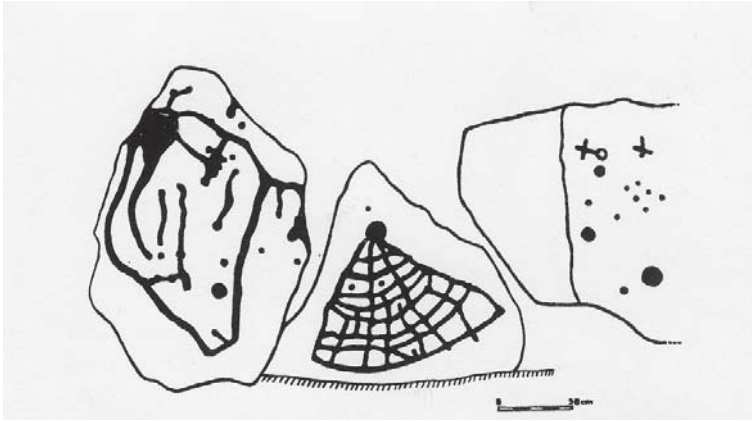

Fig. 3
Xarxa de regatons o
reguerons originada
en un gros
cupuliforme.
 Catllaurens França
 (segons Abelanet)

tes realitzacions. En trobar-nos adesiara, amb diferent quantitat d'aquesta mena de receptacles, encara que hipotèticament podem dibuixar l'aspecte del ritual, més o menys complex, que sens dubte s'esdevindria allí mitjançant l'ajuda dels cupuliformes com a base i sosteniment de la celebració. No podem dubtar que aquesta, inicialment tindria un significat tel·lúric i màgic alhora, on el personatge principal, probable bruixot, més o menys desenvolupats els seus coneixements al respecte, passaria a conjurar per la màgia forces sobrenaturals. No oblidem que l'home des dels inicis de la seva existència, —la documentació que tenim ho confirma— s'ha integrat amb els poders benignes i també malignes de les plantes, els animals i altres elements de la natura, els quals li eren afins i faria servir, emprant-los pels seus designis.

L'associació de pedres amb cúpules i monuments megalítics deixa entreveure pràctiques inspirades per cultes funeraris. En alguns dòlmens, la llosa o pedra cobertora ha estat emplenada de cupuliformes, a voltes amb regatons o reguerons que s'intercomuniqueu a mena de xarxa. Com en una roca, situada a Catllaurens, Conat (França) (Fig. 3), estudiada per Abelanet. Conté una complexa xarxa originada en un gros

Fig. 4
Cupuliformes de la
Vall del Maldanell
(Urgell).
 Fot. J.M. Miró

cupuliforme situat en un aflorament triangular inclinat de 45° aproximadament, cobert d'una xarxa de regatons i petites concavitats. El pendent prova que hom a cercat un vessador per al líquid, degut a alguna pràctica cultural molt probablement.

També és en unió amb el costum de la menja i les ofrenes funeràries, que cal interpretar la pràctica de les cúpules. De tot temps els homes han imaginat que els difunts des del més enllà tenien les mateixes necessitats que durant la seva vida a la terra, D'aquí l'hàbit general i constant de dipositar ofrenes a la tomba, menjar, begudes i útils que perpetuen als nostres dies les ofrenes de flors als cementiris. Encara en alguns països hom continua portant als seus difunts en un dia senyalat, vertaders àpats, que diposita a la tomba i són compartits. Segons l'etnògraf J. Bellmunt, el ritual de la menja funerària a la sepultura arriba a la comarca de la Segarra fins a les darreries del s.XIX o principis del s.XX.

Els llocs d'ubicació dels cupuliformes acostumen a ser generalment encimbellats, àdhuc en la pendent dels turons, zones de roques amb probables altars rituals (nosaltres tenim la convicció d'haver-ne identificat dos que presentem) i llocs d'ofrenes per a gent de pas. Prop d'aquests indrets, a voltes, es troben petites peces de sílex, rebuig de talla i altres materials que demostren, segons el nostre mode de veure, trobar-nos amb tallers itinerants de sílex a l'aire lliure, de gent que practicava el pasturatge, simultanejat amb el treball de la talla d'útils de caça, ús domèstic i altres. Paulatinament es desplaçarien dels espais, a mesura que el bestiar esgotaria l'herba comestible, cercant-ne d'altres de semblants característiques.

Entenem és interessant saber que el fet de trobar-se en llocs alterosos els cupuliformes afavorí, en algun moment, probablement desaparegut el sentit cultural per el qual foren realitzats, utilitzar aquest indret i recipient omplint-lo d'aigua, si ja no en tenia de la pluja, per la caça d'ocells, majorment de pas, aprofitant l'oportunitat que al ser propícia l'alçada les aus migratòries hi descansaven. El caçador a l'aguait podia assaquetar, o escopetejar més recentment, la presa amb resultats positius ja que l'aigua li era també un bon esquer.

Alhora el cupuliforme ha servit, fins a temps propers per a la caça "amb lloseta", anomenada així mateix per emprar-se una enginyosa combinació de tronquets de vegetals, de poc gruix, que entrecruats sostenien dèbilment una llosa (d'aquí procedeix el nom de lloseta) inclinada damunt el clot ple d'aigua o també possiblement d'algun menjar. L'ocell nerviós saltaria damunt d'una de les branques la qual

es desprendria del punt de suport, tombant-se la llosa i atrapant l'ocell dins la concavitat.

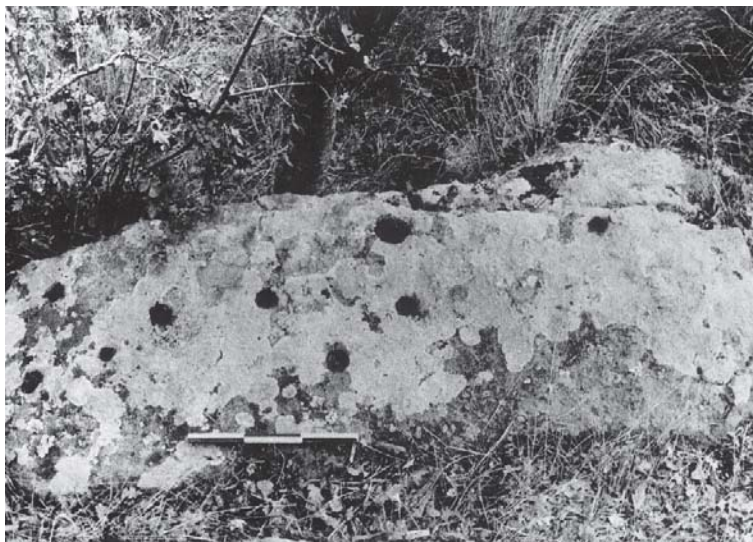
Creiem per tant, s'ha de desterrar d'una vegada per totes l'opinió molt popularitzada que els cupuliformes foren fets a la roca per a la caça. El que es feu fou aprofitar la cassoleta una vegada perdut el sentit cultural inicial, com hem dit, emprant-la de manera enginyosa per a la caça d'ocells.

Finalment fem present que les manifestacions cupuliformes es realitzen, a la prehistòria, a l'aire lliure i en roques majorment amb unitat tècnica per a totes elles, unitàries fins i tot en àmbits molt distanciat (Figs. 4-5). També la uniformitat i monòtona repetició de la forma impedeix la creació d'estils diferenciats. Algun autor opina que formen part de les vivències de comunitats pertanyents a una mateixa cultura.

Regatons i reguerons

Els regatons principalment tenen per missió unir un o més cupuliformes en els complexos prehistòrics. Hem observat algunes particularitats en altres llocs.

Els regatons i reguerons, a voltes, adquireixen protagonisme per l'espai que ocupen (Fig. 6). Aquests acanalats, poden estar realitzats en secció en U els més antics, majorment prehistòrics, car serien fets amb estris de pedra o sílex. Amb eines de bronze o ferro són executats a l'edat mitjana, acostumen, bona part d'ells no tots, a ser en secció en V, difícil d'observar actualment degut al desgast produït pel pas del temps en aquests regatons de fons agut.

En "halterè"

Al nostre entendre és curiosa la característica figura produïda per la conjunció de dues cupulettes, una a cada extrem, per un regató de poca llargada, oscil·len aquests regatons, per terme mig, entre els minúsculs de 7 cm a 15 cm o més de llargada. Aquesta representació l'anomenen els investigadors francesos "halterè" (pesa de gimnàstica). Al seu moment probablement la seva particularitat tingué un significat. (Fig. 7)

Un ritual

Creiem interessant exposar la notícia següent, car precisa amb evidència el sentit d'emprar-se per a ritus els reguerons i concavitats de característiques descrites.

Fig. 5
Cupuliformes de
Rhödopé
(Tràcia grega).
Fot. D. Triandaphyllos

Fig. 6
Esplèndid conjunt de
reguerons i
cupuliformes en un
banc de pedra,
assentada en aquesta
es troba l'església
parroquial de Sant
Salvador de
Granyanella (Segarra)
originària del s.XI. Així
mateix queda
demostrat ací ser lloc
d'antiga tradició cultural.
Fot. J.M. Miró

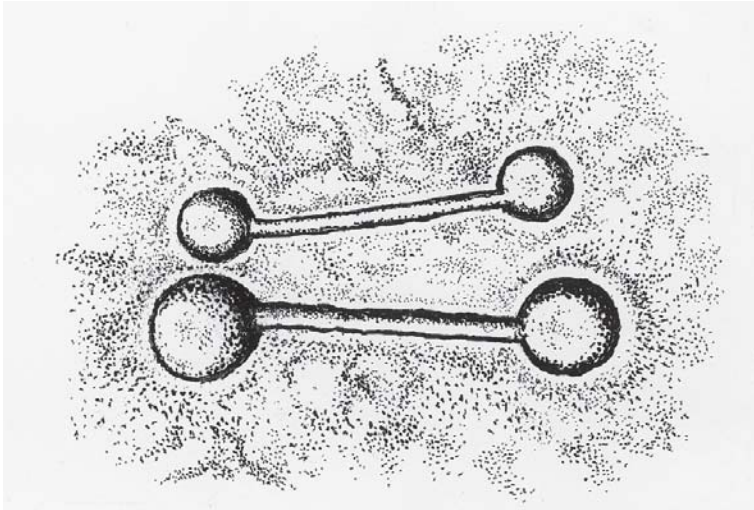

Fig. 7
Gravat en "halteres".
 Dib. J.M. Miró

A l'interior d'una construcció tumular funerària tràcia (s.V-IV aC.) descoberta recentment a Kazanlak (Bulgària) s'ha pogut estudiar un ritual funerari de gran interès.

Al sòl de l'antecambra orientat vers el sud ha estat localitzat l'esquelet d'un cavall en perfecta connexió anatòmica, així com dos petits regatons excavats a la pedra des del llindar de la porta fins a una concavitat en forma de petita cubeta en el passadís. Una matèria rogenca adherida al terra de l'antecambra i del passadís ha estat identificada com a sang.

És molt probable que l'antecambra del tumulus fos el marc d'un ritual. Ací un cavall, animal considerat diví per l'aristocràcia tràcia, fou degollat i deixat al lloc per conservar per sempre el record d'aquesta cerimònia. El cavall no portava cap guarniment, sens dubte perquè no estava destinat a acompanyar el difunt a l'ultratomba, més bé utilitzat pels sacerdots tracis que llegien el futur en la sang i alhora testimonien que aquesta sang era absorbida per la terra, símbol de la Deessa-Mare.

Aquest és un exemple més de les possibilitats dels cupuliformes amb regatons en els espais

culturals i rituals més antics, a tenir en compte a l'estudiar en els nostres àmbits amb deteniment aquestes restes arqueològiques.

Podomorfs

Altrament no estarà fora de lloc, parlar ací també dels podomorfs o pediformes (Fig. 8), petja humana o planta de peu excavades a la roca. Abelanet les anomena "cúpules pediformes". Apareixen a la prehistòria arribant fins al món medieval.

En el fust monolític d'una de les columnes de la portalada de l'església romànica del s.XII de Sant Esteve de Pelagalls (Ribera del Sió), es trobava, fins fa poc, dos gravats perfilats recordant per la seva forma (Fig. 9) les soles d'un calçat, o les petjades que marquen senyal o solc damunt la pols o el fang. Així mateix les veurem gravades en una estela funerària discoïdal procedent del cementiri vell de Preixana (Fig. 10), hipotèticament atribuïble als s.XVI-XVII, ací el significat probablement és el de cognom o d'ofici.

Majorment però la representació del peu o sola de calçat la considerem formant part del món de les imatges instintives permanents en el subconscient col·lectiu que, aflorant esporàdicament, veurem plasmades amb freqüència a través dels segles.

Naixença del Més Enllà

Des del musterià, en que l'home comença a sepulturar els seus morts, es realitzen, generalitzant-se probablement en un moment més tardà, les ofrenes alimentàries, que simbolitzen la creença en una altra vida. Les trobem no solament dins les tombes, també són dipositades en fosses annexes. Cúpules, cercles i triangles es troben a l'aurinyacià, són més freqüents però a partir del magdalenianà. Pensem no anar errats al dir que a partir d'aquest moment, al emprar-se les cúpules com a recep-

Fig. 8
De Vallbona a Nalec a mig camí, es troba un espai amb cupuliformes, entre ells aquesta realització d'un podomorfi, representació de petja humana o planta de peu.
 Dib. J.M. Miró

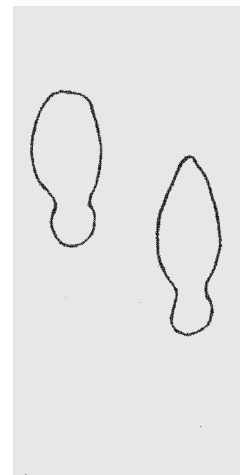
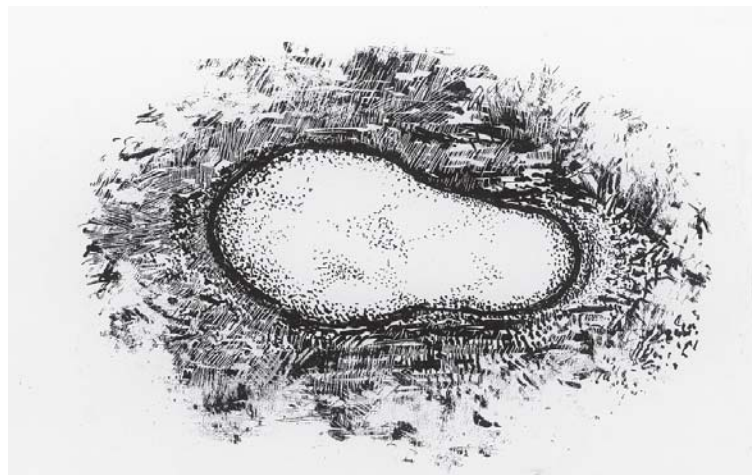

Fig. 9
A Pelagalls en una columna de l'església es veien incisos aquests perfils.
 Dib. J.M. Miró

tacle d'ofrenes s'inicia amb aquest acte el sentit reverencial del traspàs humà al més enllà, inicialment mitjançant la màgia, el xamanisme, l'animisme amb els seus derivats com, en una estructura de creences evolucionades, la metempsicosi o transmigració de l'ànima, creença aquesta de llarga durada en el temps. No oblidem que fins l'any 325, data relativament recent dins el context cronològic del qual parlem, al concili de Nicea celebrat aquest any, en que s'abandona la idea de les reencarnacions, aquesta forma part de les creences dels cristians.

Els "hiatus" que trobem al voler precisar l'aspecte que veurem aflorar de les antigues creences més primitives, la immanència que trobarem en elles de ritus molt antics, són aspectes, al nostre entendre, poc estudiats. També entenem que no és prudent el endinsar-nos en aquest món tan complex volent precisar amb rotunditat les conjectures més hipotètiques. A l'adquirir aspectes del pensament i actes de l'home d'èpoques tant reculades el material majorment és fràgil, no pas físicament, puix principalment és petri, ens referim al missatge que implica la seva lectura, difícilíssim de capir pel seu vessant d'hermetisme.

La Bíblia com a font documental

Probablement sigui la Bíblia el conjunt de documents que esmenten nombrosos paral·lels amb aspectes que trobarem en les nostres indagacions a la recerca de materials d'estudi. No cal ser un hermeneuta per endinsar-se pel llibre sagrat amb sentit arqueològic. La Bíblia, quan s'examina amb ulls d'arqueòleg, proporciona aspectes possiblement poc valorats fins ara.

Al Pròxim Orient, al N.O. de Jordània, a 13 Km al sud-est de Jerash es troba Djebel-Mutawwag on s'han descobert la respectable quantitat de cinc-cents dòlmens, dels quals els millor conservats han estat excavats per la missió arqueològica de la Universitat d'Oviedo. Jordània sembla ésser terra dolmènica car fins la present han estat detectats mil cinc-cents dòlmens o més. En alguns d'ells s'hi localitzen cupuliformes (v. 2000-1200).

Prop d'Irbid, també a Jordània, se situen un conjunt de dòlmens en que la seva característica és tenir la pedra de coberta foradada. Ens trobaríem, com proposen els arqueòlegs, el medi de comunicar per aquesta obertura amb els morts.

L'arqueologia ha demostrat que a Canaan, abans de l'establiment dels israelites ja es practicaven, a les roques i en llocs culturals sens dub-

Fig. 10
Discoïdal procedent
de Preixana.
Fot. J.M. Miró

Fig. 11
Har-Karkom, altar

Fig. 12
Pedra-altar a els
Sants Esperits.
 Fot. J.M. Miró

Fig. 13
Pedra-altar a les
Quadres d'en Pons.
 Fot. J.M. Miró

te, els cupuliformes, els estudiosos els atribueixen per rebre ofrenes líquides. Alguns d'aquests llocs en temps de l'ocupació pels israelites sota el comandament de Josuè (v. 1220-1200) encara conservaven el seu caràcter sagrat (contemporani de la guerra de Troia. Agamenon). Aquests espais varen ser emprats també en l'època israelita pels nouvinguts.

La muntanya d'Har Karkom, un petit altiplà al desert del Negev, a Israel, cobert de varis llocs culturals, muntanya sagrada del Bronze Antic, el 1984 es feu la temptativa d'identificar aquest emplaçament amb el Mont Sinaí de la Bíblia. L'important decalatge en el temps de més de 10 segles, entre els vestigis d'Har Karkom (IV i III mil·leni) i l'èxode dels Hebreus (XIII segle aC) resta una pedra que barra el pas a aquesta nova interpretació de la Bíblia. Malgrat tot la temptativa va suscitar un debat a nivell mundial. Har Karkom ha estat però llargament reconeguda com a lloc de culte i muntanya sagrada de l'edat del Bronze. Per al nostre treball, al marge d'aquesta temptativa cronològica d'E. Anati, és més important fer esment d'un lloc cultural i el seu altar (Fig. 11), aquest darrer de característiques semblants a dos identificats per nosaltres i que presentem (Figs. 12-13) tal com diem al principi, considerant-los també pedres-altars. La imatge d'Har Karkom precisa el lloc, segons Anati, com l'aspecte important d'un petit temple de l'edat del Ferro, amb un orthostat (estela) dreçada davant una gran pedra amb grossa cúpula que servia per les ofrenes o els sacrificis. L'autor l'atribueix a l'època del profeta Elies (874-853 aC). La muntanya, ella mateixa, fou molt important lloc de culte i de pelegrinatge durant més d'un mil·leni.

La pedra-altar, detectada per nosaltres (vid. Figs. 12-13) al nostre entendre aguanta la comparança amb aquesta d'Har Karkom, també probablement amb aspectes agermanats per les seves característiques, encara que per ara hipotètiques. En parlarem més endavant.

La Bíblia documenta a l'abast l'erecció i l'empre de la pedra pel poble d'Israel, peça bàsica aquesta en els seus rituals demanant congraciament i ajuda a Jahvè.

Fins a Salomó que va construir el temple de Jahvè, el poble d'Israel sacrificava en llocs alts (1R:-2) (Os4:-13) (DT12:2). ... Llavors Josué va construir un altar a Jahvè, Déu d'Israel, a la muntanya de l'Elval, tal com havia ordenat Moisès, servent de Jahvè, als israelites, tal com està escrit en el llibre de la Llei de Moisès: un altar de pedres intactes, no treballades amb cap eina de ferro. Hi va oferir a Jahvè holocaustos i víctimes de comunió (JS 8:30-31) (vers 1220-1200) (El subratllat és nostre). 1R 18:26-38-32. Amb les pedres va construir un altar dedicat al nom de Jahvè.

Jacob, després del seu somni dreça una pedra com una estela i li vessa oli al damunt, proclamant: I aquesta pedra que he dreçat com una estela (un menhir?) serà la casa de Déu, Gn 28:15-22.

Segona aparició de Jahvè a Jacob. Jacob erigí una estela a l'indret on li havia parlat (Jahvè), una estela de pedra, damunt la qual feu una libació i vessà oli. Jacob donà el nom de Bet-El al lloc on Déu li havia parlat Gn 35:9-15 (vers 1630 aC) (Bet-El, mansió de Déu).

Per la Bíblia, mitjançant aquests textos, som assabentats que són bastits altars de pedra "bruta", no treballada, com també esteles alçades, de característiques germanes amb alguns que trobem en el nostre sector. Probablement podem atribuir-ho a un fenomen de pura convergència, evidentment, que s'explica també per la similitud de resposta donada a l'expressió instintiva de certs arquetipus fonamentals del pensament religiós de l'home (Abelantet). D'aquest fons religiós la seva immanència, sentida pel món camperol, sorprenentment arriba fins un ahir proper per mitjà de símbols arquetípics entre d'altres.

A la Mediterrània

Des de Palestina fins al nostre país, per l'arc superior de la mediterrània es troben conjunts culturals i cultuals procedents del món megalític, dòlmens menhirs, roques amb inscultures i, evidentment, cupuliformes. França i Itàlia majorment han detectat i publicat curiosament

material d'aquesta procedència. Sembla també que l'eclosió cultural en aquest àmbit propicià el culte de la divinitat tel-lúrica de la Gran Deessa o Deessa-Mare. Aquest culte tindria continuïtat cultural des del paleolític, assolint gran difusió que anà minvant fins al final de l'antiguitat. Una mostra la tenim en l'estela de Passanant, descoberta trossejada en quatre fragments, herència del megalitisme en les nostres contrades, representació de la Deessa-Mare, identificable per l'esquema del collar i dels dos pits (Fig. 14). Aquest monument ha estat trobat en sector procliu en cupuliformes.

Cristianisme

A l'adveniment del cristianisme, aquest en el seu afany sincrètic per assimilar prosèlits, sembla tolerar inicialment els aspectes que hem descrit com a mitjà d'expansió de la seva doctrina, però ben prompte els primers concilis intenten posar ordre a aquesta presència. Ja els pares de l'església precisen característiques doctrinals que allunyen el practicant de la nova creença, de les velles tradicions culturals en que les roques i els seus conjunts contempen rituals que el cristianisme no pot assumir. Aquest ho combat mitjançant una forta catequesi la qual bàsicament està en contradicció amb els costums i creences del moment. Són les primeres interdiccions de les reunions, entre altres llocs, en pedres i roques als creients de la religió cristiana. Possiblement és d'aquest moment l'anomenada "litolatria" o culte a les pedres.

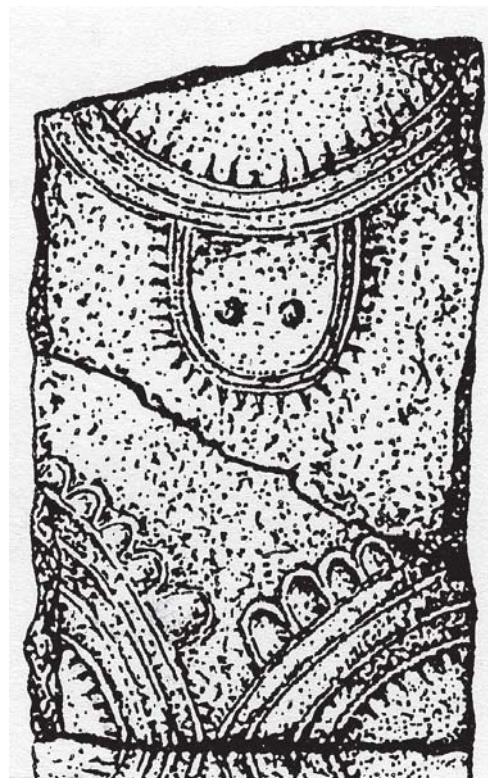

Fig. 14
Estela de Passanant,
representació de la
Deessa-Mare
(segons M. Cura Morera
i J. Castells)

Poc a poc el cristianisme s'arrela i l'església estructura el culte. Sovintegen concilis, al I concili d'Elvira (300-306), concili XII (681) i XVI (693) de Toledo, es parla concretament del culte a pedres. Es demostra que els arbres, pedres i les fonts sagrades eren encara centres de cultes supersticiosos als segles VI i VII, tal com passava en els temps pre-cristians.

Carlemany, l'any 794, ordena destruir els arbres i cremar els boscos on se celebren els ritus pagans. Amb tot no deixen d'afloiar les antigues creences.

Així mateix, en endinsar-nos en el món medieval veurem com l'home d'aquest moment accepta i viu el sacramentalisme cristià, sense renunciar totalment al ritualisme màgic que li és congènit. Celebra al temple totes les festivitats, majorment les que li recorden els misteris de la salvació de l'home per Crist, però acudeix als ritus nocturns, que tenen lloc al peu dels arbres, prop de fonts d'aigua, i pedres, especialment les situades als marges dels rius, on des de sempre els seus avantpassats s'havien reunit en actes culturals.

Es produïa una mena de sincretisme religiós entès com a trobada, adaptació i fusió d'experiències diverses, actituds naturals de l'home enfront del sagrat. La màgia i les supersticions tindran aspectes fonamentals en aquell període d'on sorgeixen probablement presències que, amb el degut esforç, podem sotjar en pedres i roques.

La Vall del Maldanell, microcosmos arqueològic

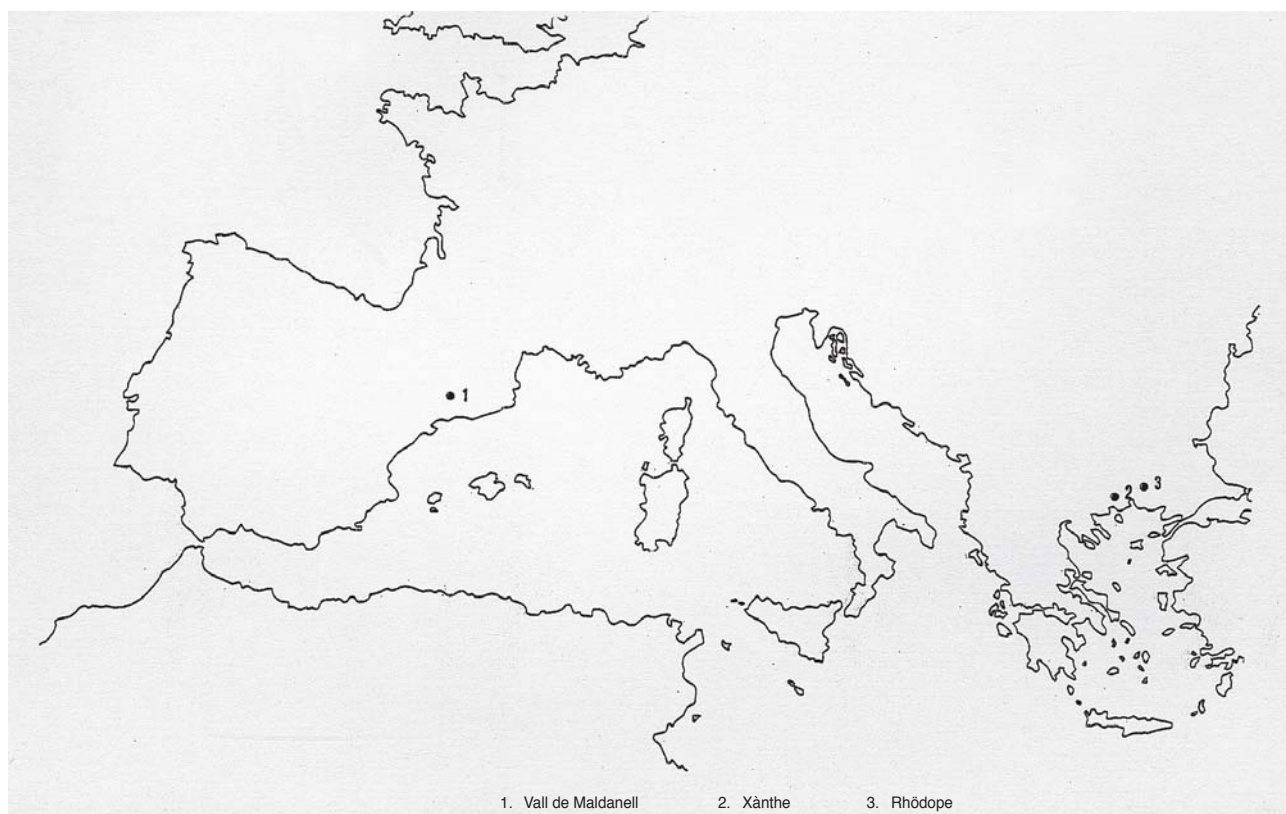
Aquesta vall es troba situada a l'actual Urgell, nosaltres que, trepitjant-la assíduament, hem copsat la diversitat d'aspectes, majorment arqueològics, que conté, hem escollit aquest indret per materialitzar amb peces idònies la gestació d'aquest estudi.

La Vall és solcada per la riera de Maldanell, típic torrent mediterrani sovint sec, té aproximadament 13 Km de llargada, neix als declivis de la serra del Tallat (787 m). Passant pels termes de Rocallaura, Montesquiu, Vallbona de les Monges, Llorenç de Vallbona, Maldanell i Maldà ve a desembocar a l'esquerra del riu Corb prop Belianes.

L'investigador grec Diamandis Triandaphyllos proporcionà unes fotografies dels llocs de Xànthe i Rhödope, a la Tràcia grega, reproduint conjunts de cupuliformes totalment germans dels que es troben a l'esmentada Vall del Maldanell (vid. Figs. 4-5). Junt amb la sorpresa que representà per a nosaltres aquest fet, més ho fou el situar aquestes estacions arqueològiques al mapa i veure que trobant-se als extrems de la Mediterrània són ubicades a la mateixa longitud, entre els paral·lels 40 i 42 (Fig. 15).

Partint de l'esmentat suara vam decidir estructurar l'anàlisi que hem fet dels cupuliformes, com també les deduccions i donar-hi forma.

Fig. 15
Mapa amb els llocs de
la Vall del Maldanell,
Xànthe i Rhödopé.

Aquesta situació geogràfica, diguem-ho, ens ha colpit, essent el motor que ha mogut la intenció del present estudi. Emparentar les tres estacions arqueològiques, Vall del Maldanell a l'occident de la Mediterrània amb Xànthe i Rhödope a l'orient del mateix mar pot semblar un disbarat. Creiem que no és així car el paral·lelisme, cultural i cultural, ho deixa entreveure.

Xànthe i Rhödope són conjunts de cupuliformes situats en espais de morfologia semblant als de la Vall del Maldanell.

Triandaphyllos, a unes roques trobades esparses en ambdós llocs, de formes elementals tirant a variants de tipus ortoèdric, brutes, sense treballar i amb cupuliformes les interpreta altars rupestres. L'autor els considera pertanyents a espais sagrats a l'aire lliure. La seva estructura elemental, tal com la descriu l'estudiós, és germana dels d'aquestes característiques que nosaltres hem detectat en la nostra zona. També la vegetació i l'entorn són força semblants als nostres.

Montesquiu

A la capçalera de la Vall del Maldanell, entre dues valls i les partides de Comes-euques i la de Roca-grossa, al terme de Vallbona de les Monges es trobava enclavat al recer de la muntanya pel pendent assolat i a l'abric del vent del nord, el poble medieval de Montesquiu (629 m) pertanyent a la baronia de Vallbona, actualment un munt de runes. La notícia més remota que en tenim data del 1164.

A la carena solana del lloc on se situava l'esmentat poble es localitza actualment una gran esberla de roca, fragment d'una de destacat tamany. Es partí probablement per la forta pendent d'on està situada i per ser la pedra de naturalesa blana. Al bocí de la roca hi veurem un tros de sepultura excavada conjuntament amb un receptacle d'ofrenes de forma cilíndrica i fons pla, separada suficientment d'aquesta sepultura, ja que la tapa, també esbocinada, perfectament escairada i de costats allisats correspon a les mides d'una llosa per tapar el sepulcre marginant la pica circular (Fig. 16). El treballat de les dues peces fou fet per la mateixa eina, com ho demostra el traç de l'interior buit.

Aquest fragment mesura: amplada de la sepultura 40 cm, fondària 15 cm; el receptacle d'ofrenes amida d'amplada 25 cm per 17 cm de fondària, amb el fons pla. La roca, per la part més ampla amida 190 cm. La tapa, monolítica de realització curosa, 69 cm d'amplada per 13 cm de gruix, la cara interior d'una superfície de 46 cm és de forma lleugerament

Fig. 16
Montesquiu,
enterrament medieval
amb la tapa
corresponent,
adjunt s'hi situa un
receptacle d'ofrenes.
Fot. J.M. Miró

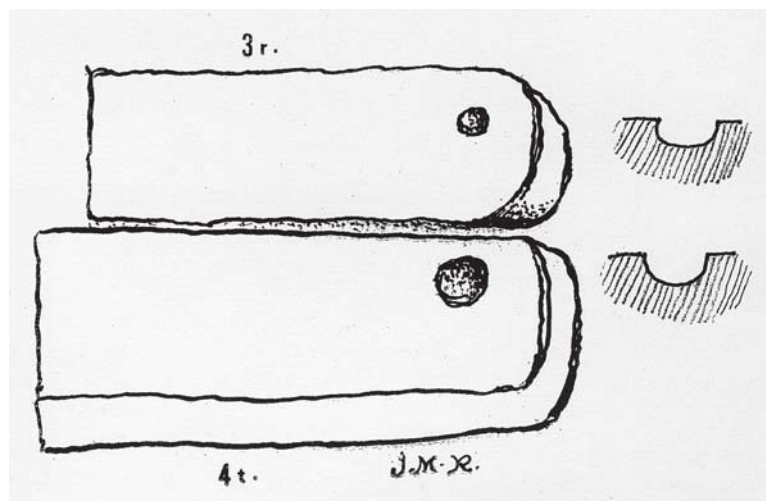
còncava. Fou realitzada, molt probablement, a mitjans del segle XIII.

És sorprenent trobar-nos amb una tomba excavada a la roca contenint un receptacle d'ofrenes, en un àmbit proper i dependent d'un cenobi cistercenc com el de Vallbona, de gran força. Sens dubte el substrat de creences precristianes al món rural encara perviuen en aquelles dates.

Tapes de sepultura

Val la pena consignar que a l'església de Pelagalls, ja esmentada en aquest treball, dues probables tapes de sepulcre procedents del cementiri, han estat aprofitades com a graons d'entrada al recinte de l'església i fossar. Cada una d'elles té en un angle una cassoleta picada a la pedra, amb les característiques d'un cupuliforme per contenir ofrenes per al difunt (Fig. 17). Molt probablement el seu origen és

Fig. 17
Pelagalls, dues tapes
de sepultura amb un
cupuliforme
cadascuna per a
contenir ofrenes.
Apunt de J.M. Miró

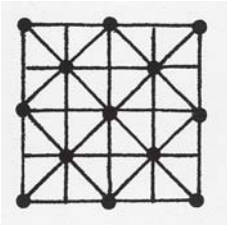

Fig. 18
Esquema del joc de Pic-i-ratlla, un grafit en un graó, a l'església de Pelagalls. Dib. J.M. Miró

Fig. 19
Làpida funerària jueva del s.VI amb inscripcions en hebreu, llatí i grec (La Catalunya Jueva 2002)

medieval. Les mides són les següents, llargada d'una d'elles, la quarta de l'escala, 105 cm, amplada 66 cm, gruix 17 cm, la circumferència del cupuliforme 4 cm per 8 cm de fondària. La tercera llosa, llargada 130 cm, amplada 55 cm, gruix 15 cm, el cupuliforme medeix 7 cm de circumferència per 4,5 cm de calat.

Un atent examen d'aquestes cassoletes ha demostrat estar retocades posteriorment a la seva realització. Al costat, en un altre nivell, en la segona llosa o graó hem detectat incís un gravat, un grafit (Fig. 18) molt gastat pel temps i les petjades. Un acurat anàlisi ha precisat ser la representació d'un tauler del joc del "pic-i-ratlla", d'origen molt antic. Es juga entre dues persones, cadascuna de les quals compta amb tres pedretes o fitxes que cal col·locar en línia.

Prop d'aquest grafit, a 22 cm, és situat també un cupuliforme de realització curosa i perfec-

tament circular, de 3 cm d'amplada per 2 cm de calat.

Una làpida tombal hebrea

Recentment en una exposició, a Barcelona, hem pogut admirar una làpida jueva amb inscripcions en hebreu, llatí i grec, del segle VI, procedent del Tresor de la Catedral de Tortosa (Fig. 19).

A nosaltres però ens ha sorprès veure-hi, en un angle de la llosa, una cassoleta, un cupuliforme acuradament realitzat.

Ens plau haver localitzat aquesta pedra tombal, puix alhora situa aquest element, el cupuliforme per ofrenes funeràries sens dubte, dins la seva tradició de l'empre mil·lenari, i en el món d'un ritual hebraic en el moment de la diàspora en data força antiga. Per tant no creiem desassenyat presentar Montesquiu, Pelagalls i la Làpida Jueva per raó dels seus cupuliformes de caràcter funeràri. Alhora la notable manca de testimonis materials del passat jueu a Catalunya ens obliga, en certa manera, a tractar aquesta peça.

Sens dubte aquests tres àmbits són bona mostra que a la naturalesa del cupuliforme li és pròpia, des dels seus orígens, la missió d'ésser receptacle d'ofrenes, essent-li inherent, immanent.

Els Sants Esperits

Seguint la Vall del Maldanell, al terme de Vallbona de les Monges, es troba la partida o lloc anomenat "Els Sants Esperits", indistintament "El Sant Esperit" o "Mas del Sant Esperit". El topònim és evocatiu. Segons E. Fort i Cogul, el Tallat i Vallbona són llocs anacorètics documentats, de vida intensa durant la segona meitat del s.XII. Prop d'ací el Tallat, indret on hi ha les ruïnes d'aquest famós santuari també documentat com paratge anacorètic d'abans de la reconquesta.

Els estudis han demostrat la persistència d'eremites i anacoretetes en aquesta contrada des d'èpoques molt llunyanes, el topònim sembla confirmar l'aspecte de vida ascètica, espiritual dels primers residents en l'indret, l'aparença del qual dona a intuir una remota dedicació a l'esperit des de bon antuvi. Amb anterioritat a la presència d'anacoretetes i eremites, probablement des de l'antiguitat prehistòrica ací fou un lloc sagrat. Personalment aquest bloc de pedra bruta que presentem, amb característiques d'altar ritual situat al cim d'un turó a 424 m d'altura sobre el nivell del mar, és un indicatiu del que hem dit.

Fig. 20
En un cim, als Sants
Esperits, és situat
aquest bloc monolític.
 Fot. J.M. Miró

La pedra (Fig. 20), un bloc monolític impactant per la seva presència de regust megalític (vid. Fig. 12) amida 225 cm per la part més llarga per 145 cm per la part ampla, per 60 cm d'alt. Amb una concavitat central de 55 cm per 65 cm aproximadament, amb una concèntrica de 24 per 20 cm. Unes canaletes baixen de la concavitat major a una concavitat cupuliforme al peu de la roca de 29 per 26 cm (1) en direcció E. Un regueró de 220 cm en direcció N E comunica amb una circular cupuliforme de 27 per 27 cm, per 21 cm de fondària (B) (C) i (D), cupuliformes circulars de 27 cm de diàmetre per 20 cm de secció (Fig. 21).

Aquesta gran pedra, monument marcadament cultural i ritual, al nostre entendre sens dubte, és important, si més no per les analogies que pot tenir amb la pedra-altar d'Har Karkom i la que descriurem seguidament.

A les Quadres d'en Pons, una pedra ritual

En un ampli sector situat entre els termes de Vallbona, Llorenç i Maldà es trobava el lloc anomenat "les Quadres d'en Pons", denominació de regust medieval, lloc avui difícil de delimitar.

En aquest espai, en la vertent del terreny aturonat, està assentada una gran llosa rociosa, estreta, alta i triangular situada a mena d'afloament inclinat que en un costat enlairat i perfectament horitzontal, al vèrtex superior d'aquest costat els homes del moment encimbellaren una gran pedra bruta, no treballada (vid. Fig. 13) amb cupuliformes, una pedra-

altar per a rituals formant un espai sagrat a l'aire lliure.

Entenem que la identificació i estudi d'aquestes particulars peces arqueològiques s'ho val,

Fig. 21
Plànol i entorn de la
roca cultural dels
Sants Esperits al
terme de Vallbona.
 Dib. T. Miró Pedret

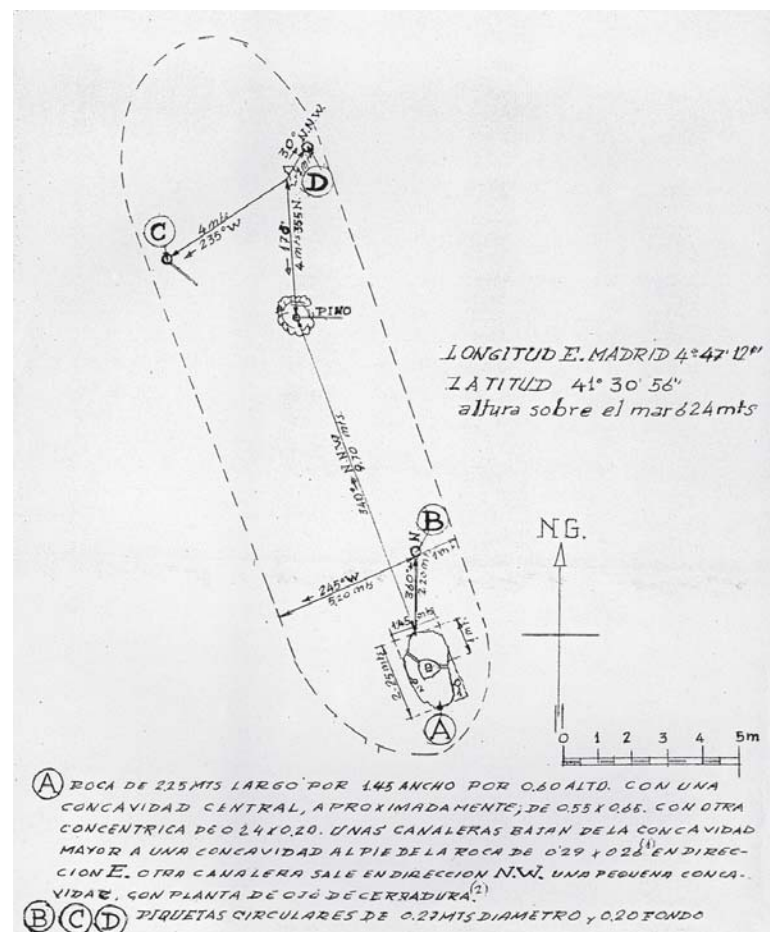

Fig. 22
Inscultura
serpentiforme al
Tossal Gros.
Fot. J.M. Miró

amb seriositat, sense apreciacions gratuïtes i frívoles.

Una inscultura serpentiforme al Tossal Gros

El Tossal Gros (596 m) situat al terme de Vallbona, a tocar amb el de Maldà, és una elevació de terreny que destaca majestuos dels serrats circumdants. Al vessant de sol ixent és localitzada una roca de silueta lleugerament oval i superfície plana, quelcom inclinada, aquesta té gravada una inscultura a mena de regueró en disposició ziga-zaga que li dona l'aparença de gran serp (Fig. 22). Alhora en un costat de la superfície veurem una cassoleta cupuliforme.

Paral·lela a aquesta roca incisa, una altra pedra més reduïda conté dos cupuliformes, un

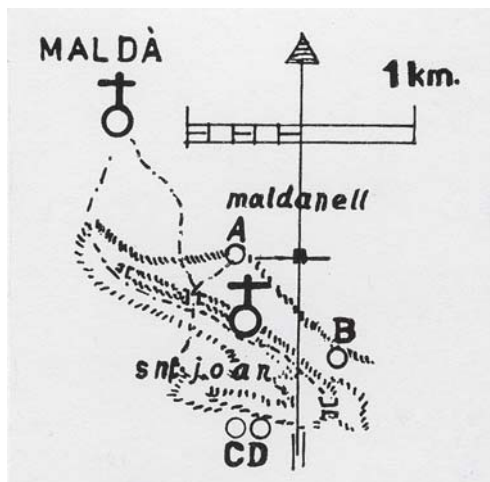

Fig. 23
Situació dels llocs
a l'entorn de l'ermita
de Sant Joan.
Dib. T. Miró Pedret

perfectament circular i l'altre de més reduïdes dimensions prolongat per un regató.

L'aspecte serpentiforme el considerem important per l'aparença d'una serp. La serp i tots els signes serpentiformes, des de les primeres manifestacions del culte megalític, o probablement amb anterioritat, estan vinculats a la devoció a les aigües i són figuracions de les fonts de la vida i de la immortalitat. Aquestes inscultures en roques -roques sagrades per aquest fet- són un exemple d'integració de l'aspecte sagrat a l'entorn natural. La cassoleta excavada en la mateixa pedra per contenir ofrenes (com la veurem en la Gran Roca de les sepultures de Maldanell (2)) com així mateix els dos cupuliformes en la roca germana confirmen, al nostre entendre, el sentit cultural i ritual d'aquestes pedres marcades.

La roca que conté la inscultura amida 447 cm de llargada, i per la part més ampla 190 cm. El gravat serpentiforme és de 310 cm de llarg. La cassoleta excavada en un costat de la roca mesura 20 per 20 cm. Els dos cupuliformes de la roca adjunta mesuren 19 per 19 cm el més gran, el petit amida 9 cm de circumferència per 21 cm amb el regató inclòs. La roca mesura 100 cm d'amplària. Aquestes roques foren lloc sagrat i cultural probablement durant el període neolític o de la cultura megalítica, encara que els serpentiformes arriben, versemblantment, fins a l'Edat del Ferro, i sembla no són abundosos.

La Gran Roca, sepultures i aigua lustral

Finalment, i seguint altra volta la vall del Maldanell, al terme de Maldà, en un turonet al S/E del poble homònim, és situada una petita ermita dedicada a Sant Joan, construïda el 1905, s'esfondrà, fou reconstruïda el 1980.

El lloc que esmentem és important des del punt de vista arqueològic puix que sovint s'hi troben restes de ceràmica ibèrica, romana i medieval. Al cim del turó estava assentat el castell -inicialment una torre de guaita- damunt d'una gran roca. Actualment no en resta cap vestigi. Recentment en unes excavacions han aparegut les restes d'una esglésiola romànica atribuïda a les darreries del s.XII o la primera meitat del s.XIII. El lloc i castell fou donat, juntament amb el castell i lloc de Maldà a Ramon Folc, vescomte de Cardona, el 29 de gener de 1082 per Ramon Berenguer, comte de Barcelona, Berenguer Ramon, son germà i la comtessa Mahalta.

En aquest context ric en materials arqueològics de diverses èpoques, hem localitzat sepultures excavades en roques solitàries i distanciades entre si (Fig. 23).

Fig. 24
Vista de la Gran Roca
i les sepultures.
 Fot. J.M. Miró

Un conjunt de sis sepultures buidades en una roca (Fig. 24) la Gran Roca, la més gran de totes les roques que contenen sepultures es troba al nord de l'ermita de Sant Joan (427 m). La pedra (Fig. 25) és d'un interès remarcable per les seves característiques especials de ser comunicades les sepultures entre elles per una xarxa de conductes o reguerons comunicats per un regató que surt d'una pica circular cupuliforme (3), la pica conté alhora una ramificació de petits regatons que tenen origen en minúscules concavitats cupuliformes (Fig. 26) amb antecedents prehistòrics (vid. Fig. 3). Aquestes peculiaritats del conjunt de la Gran Roca constitueixen, ara per ara, un cas excepcional. Per les notícies que en tenim, pot ser l'únic a tota Europa.

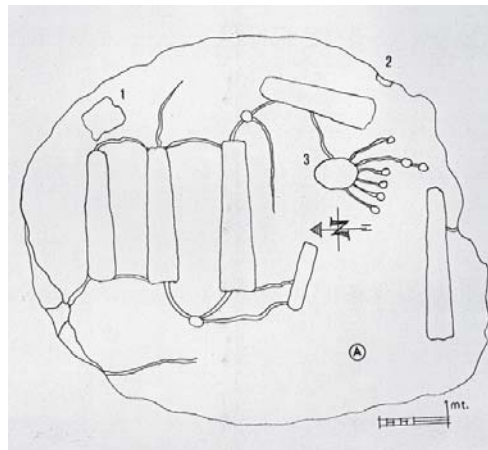

Fig. 25
Característiques
funeràries, força
particulars de la
Gran Roca.
 Dib. T. Miró Pedret

Quatre de les sis sepultures estan netament orientades E/O així mateix els peus del difunt es trobaven encarats a orient, i el cap, lògicament al costat oposat. Aquesta orientació de les fosses es troba ja en sepultures prehistòriques amb indubtable sentit religiós. La manca d'orientació adequada de les altres dues fosses, pensem és deguda al fet de l'aprofitament d'espai a la roca. També veurem un receptacle per a ofrenes (1) com així mateix un cupuliforme (2) per a ofrenes també, al límit de la roca.

La sepultura B (Fig. 27) es troba solitària en una gran penya a l'E de l'esmentada ermita, la seva orientació difereix sensiblement de totes les que hem localitzat en aquests entorns. En aquesta sepultura veurem una cassoleta amb un conducte o regató que s'introdueix en la fossa (1). També a l'esmentada sepultura resten senyals d'una vorera o encaix al seu en-

Fig. 26
Pica circular on
conflueixen un
conjunt de reguerons
i concavitats
cupuliformes.
 Fot. J.M. Miró

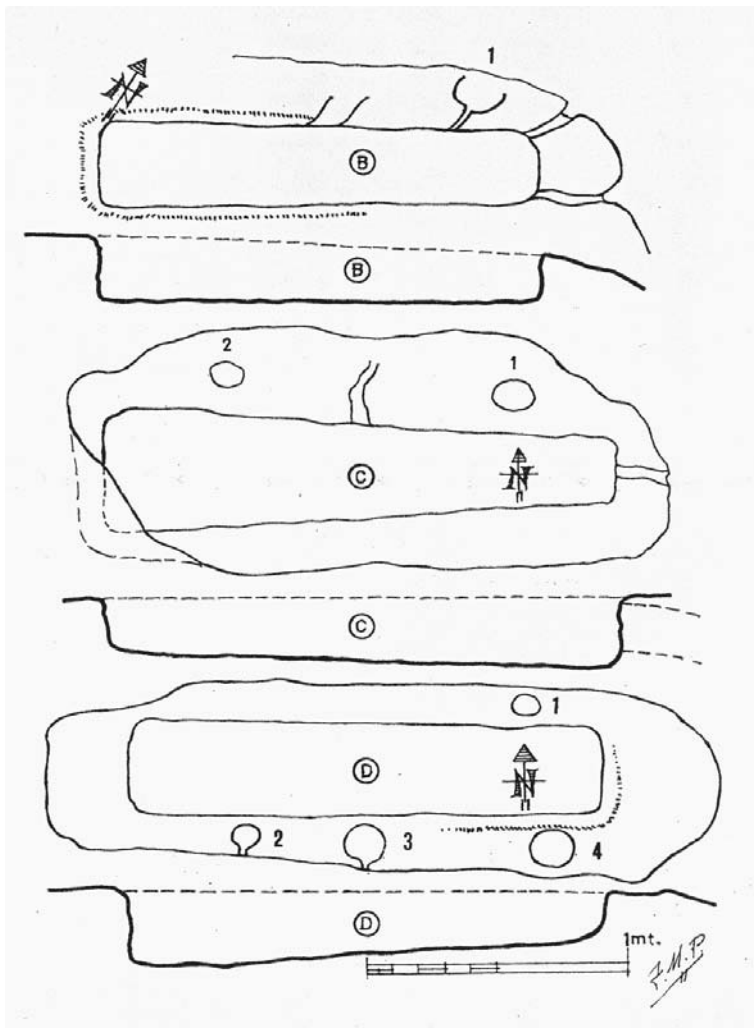

Fig. 27
Plànol de tres
sepultures excavades
a la roca.
 Dib. T. Miró Pedret

torn, arranjada per a adaptar-hi una llosa o tapa a l'hora de disposar-hi el cadàver. Aquesta tomba conté dos reguerons, dirigits de l'interior a l'exterior del sepulcre.

Els enterraments C i D es localitzen al sud de l'ermita i a quatre metres aproximadament l'un de l'altre. La sepultura C la descobrirem descalçant-la de la terra que la cobria (Fig. 28). Està treballada en una pedra situada en un camp, i tota ella al seu mateix nivell. S'observa que l'excavació de la fossa fou realitzada mitjançant talls transversals, així mateix foren fetes les piquetes (1) i (2), la qual cosa ens demostra que aquests cupuliformes foren realitzats conjuntament amb la sepultura. Aquesta està orientada E/O. El fragment que li manca probablement fou trencat en el moment de posar en cultiu la zona de terrer adjacent a la roca, ja que aquesta punta incideix actualment en un camp de conreu.

La sepultura D és situada en un roc a guisa de monòlit, atès que n'ocupa tota la superfície, i a més alt nivell que l'anterior sepultura. Orientada també E/O conté restes d'una vorera al seu entorn que deuria servir per ajustar, com ja hem dit a la sepultura B, la tapa, en el moment

de realitzar l'enterrament. Aquesta sepultura D conté quatre cupuliformes o piquetes, dues d'elles amb regatons (2) i (3) en direcció a l'exterior de la sepultura, i les dues restants (1) i (4) perfectament circulars i sense cap mena de conducte.

Aquests tres enterraments, B, C i D, són una bona mostra de l'ús del cupuliforme com a receptacle per ofrenes al difunt, sens dubte. Ofrenes sòlides en els cupuliformes sense conducte a l'exterior C (1) i (2), D (1) i (4). Amb conducte a l'exterior de la tomba D (2) i (3), i en direcció a l'interior B (1). Els cupuliformes o cassoles amb regatons, entenem són emprats, entre altres, probablement per libacions, en motiu d'una celebració –aniversari, repàs funeràri–, o al moment després d'haver sepultat el difunt. Els regatons-vessadors ho fan creure així mateix.

La Gran Roca i les especials característiques de les seves sepultures mereixen un comentari a part. Ja hem exposat a l'inici de la rúbrica, la particularitat del conjunt, fosses, reguerons i cupuliforme distribuïdor d'un líquid element, amb tota probabilitat aigua. Segons ens assabenta Mircea Eliade les aigües purifiquen i regeneren simbòlicament l'home mort. Mitjançant la immersió, aquest reneix purificat, renovat, exactament com Crist ressuscità de la tomba. Tertul·lià (De Bapt., III, 5) fa una llarga apologia de les propietats excepcionals de l'aigua, element cosmogònic santificat des del principi per la presència divina. L'Esperit Sant davallant del cel, es detura damunt les aigües a les quals santifica amb la seva fecunditat, igualment proporciona la salut a l'eternitat. Aquest símbol de l'aigua és arquetípic i universal, el trobem gairebé a totes les religions, ja que com a símbol cosmogònic assegura la vida eterna. El ritu funeràri de l'aigua s'explica per l'esmentat significat cosmogònic. En les diverses concepcions religioses de la mort, el difunt no mor definitivament, tan sols adquireix un mode elemental d'existència, és una regressió, no una extinció final. En espera del retorn al circuit còsmic (transmigració) o de l'alliberament definitiu de l'ànima del mort, aquest "sofreix" i aquest sofriment és habitualment expressat "per la set". El ric de les flames de l'infern, cridant, diu "Pare Abraham, tingues llàstima de mi, i envia Llätzer per que mulli la punta del seu dit en aigua i refresqui la meua llengua, puix que soc turmentat en aquesta flama" (Lluc. 16, 24). El que les ànimes dels morts sofreixin set turmentà el pensament de les poblacions amb el flagell constant de la calor i la sequera (Mesopotàmia, Anatòlia, Síria, Palestina, Egipte). És en aquestes regions on s'utilitzaven les libacions per als difunts i hom representava la felicitat del més enllà com un "refrigèrium".

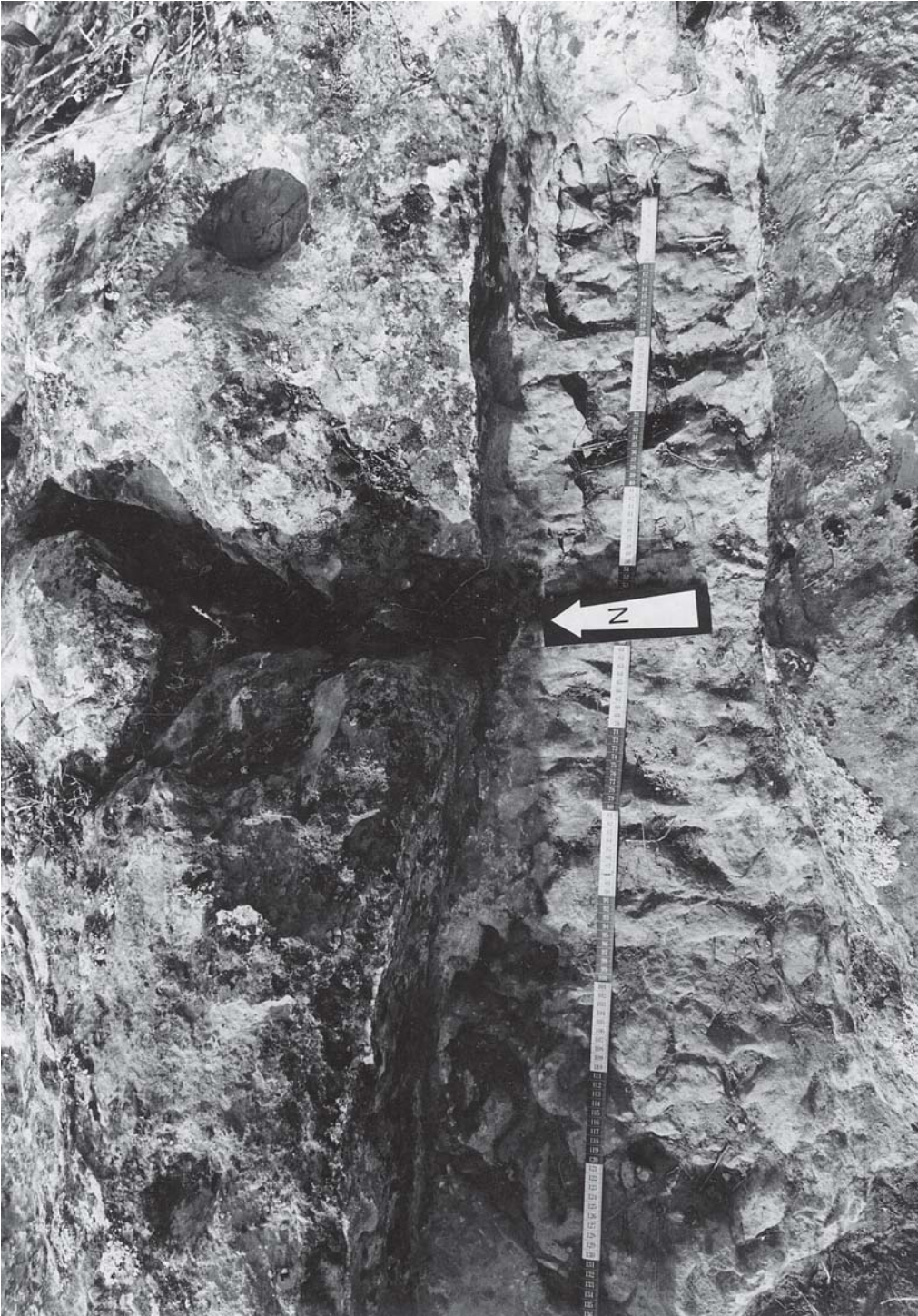

Fig. 28
Sepultura de
realització tosca.
 Fot. J.M. Miró

La continuïtat cultural de les aigües s'estén des del neolític fins als nostres dies. Alimentat per la devoció popular, és en aquest context de la sacralització de l'aigua que hem d'incloure, al nostre entendre, el conjunt de concavitats, cupuliformes i reguerons que, a guisa de xarxa, es comuniquen amb les sepultures ja descrites, de la Gran Roca A. En aquest cas, hem de percebre, també la sacralització de l'aigua com element d'acció expiatòria, protecció i lustració. L'aigua lustral emprada en diverses religions com a mitjà de purificació, a causa de la creença que l'aigua corrent, sentida com a viva, s'emporta la impuresa i el pecat. Però la

lustració del sepulcre mitjançant l'aigua és un fet molt anterior al cristianisme.

A Grècia trobem notables paral·lels, Sòfocles (s.V aC) autor de la tragèdia *Electra* esmenta "l'aigua que purifica" com ofrena a una tomba, la d'Agamenon (Sòfocles. *Elec*, 434) i no al moment de l'enterrament sinó com un ritu memorial.

Un compilador tardà, Ateneu, descriu el ritual "es vessa aigua i perfums al costat de la tomba, dient, aquí tens amb que rentar-te, tu que ho necessites i ho mereixes" (Ateneum IX, 410 a).

Hem d'estar atents també als cupuliformes sense cap mena de conducte, aquests, com ja hem dit, el seu origen és prehistòric, i com a receptacle d'ofrenes alimentàries forma part de les idees i costums ancestrals del culte als morts.

De difícil datació, aquestes sepultures de Maldanell mostren la persistència d'un ritual d'origen pagà, deguda a un sincretisme religiós. La nostra hipòtesi ens fa situar aquestes tombes entre el món tardo-romà i alt medieval. Així mateix s'ha intentat una hipotètica aproximació cronològica, vers els s.VI o VII, o potser després del 718, tot és plausible, puix que el primer document que trobem de Maldà (s.XI) no exclou la suposició de permanència continuada de poblament en aquests llocs, i sí, més aviat sembla defensar-la.

Epíleg

Hem intentat interpretar aspectes del món enigmàtic dels cupuliformes i regatons, des dels seus inicis a la prehistòria, fins el món medieval, amb les característiques i missió de cada moment en el temps. Un treball d'aquesta mena, molt més ampli que el que presentem, i que estem en disposició de realitzar,

exigeix més espai del que tenim disponible en aquest moment. Pensem però que aquestes línies, breus, han estat suficients per endinsar-nos i exposar aspectes, creiem nosaltres, poc fressats. És un tast d'un brou potser un xic fort per a alguns paladars, no tots.

La Vall del Maldanell, amb la seva varietat dins la unitat arqueològica bàsicament, ens ha servit de pauta per a desenvolupar el nostre estudi, dedicat a les persones interessades per aquest complex món.

I no oblidem, la pedra parla. Estem d'acord amb V.Gordon Childe quan diu "la informació arqueològica constitueix documentació històrica per dret propi, i no merament aclaració als textos escrits".

Finalment volem esmentar a Joan Duch, ha donat notícia de cupuliformes a la Vall del Corb. També Miquel Torres, inquiet i trescador, ha detectat uns 150 cupuliformes. Recentment d'una escapada a Cantàbria ha portat, registrades per la imatge, un seguit de peces arqueològiques de força interès. No dubtem que amb el seu dinamisme i entusiasme un dia ens donarà una agradable sorpresa.

Bibliografia

- ABELANET, Jean, *Signes sans paroles*. Paris 1986.
- ANATI, Emmanuel, *Una escriptura abans de l'escriptura*. El Correu de la Unesco 1998, també *La Montagne de Dieu se trovet-elle a Har Karkom?*. Dijon 1986.
- BEDNARIC, Robert G., *Els primers testimonis de l'esperit creador*. El Correu de la Unesco 1998.
- BELLMUNT, Joan, Testimoni per una dona, i comunicat per aquest en una conferència a Maldà (20-VI-91).
- BÍBLIA, de Montserrat, Andorra 1983.
- BOLÒS, J. i Pagès M., *Les sepultures excavades a la roca*. Barcelona 1982.
- BORDENAVE, Jean, *Fosses pre et Protohistòriques*. Toulouse 1973.
- BREUIL, H. i Lautier, R., *Les hommes de la pierre ancienne*. Paris 1959.
- BRIARD, J. i M. Le Goffic, *L'Europe avant les Celtes*. Dijon 1988.
- CAPDEVILA, Sanç, *El Castell de Maldà* (facsimil). Maldà 1982.
- CASANOVAS, Angels, *Savassona. Notes per al plantejament de la problemàtica dels gravats rupestres catalans*. Barcelona 1982.
- CRUAÑAS, Luis E., *Sepulcros megalíticos de las Gabarras I-III*. Gerona 1964-70.
- DIVERSOS Autors, *Deesses/Diosas/Goddesses*. Barcelona 2000.
- Idem. Idem., *La Catalunya Jueva*. Barcelona 2002.
- DOLLFUS, Genevieve, *Societés i rites*. Dijon 1999.
- DUCH, Joan, *Sobre els gravats rupestres o petroglifs de la Vall del riu Corb*. 5 UNED Cervera 1991.
- ELIADE, Mircea, *Tratado de Historia de las Religiones*. México 1975.
- FORT i C., Eufemià, *L'eremitisme a la Catalunya Nova*. Barcelona 1965.
- GIORDANO, Oronzio, *Religiosidad popular en la Alta Edad Media*. Madrid 1983.
- HUGUES, Vincent, *Canaan d'après l'exploration recente*. Paris 1914.
- LEROI-GOURHAN, André, *Las religiones de la Prehistoria*. Barcelona 1987.
- MACKENA, Stephen, *Paganism and pagan survivals in Spain up to the visigots Fingdom*. Washington 1938.
- MARINGER, Johannes, *Los Dioses de la Prehistoria*. Barcelona 1962.
- MIRÓ ROSINACH, Josep M., *Esteles funeràries discoïdals de la Segarra*. Tàrrrega 1986, també *Sant Joan de Maldanell i el seu entorn arqueològic*. Maldà 1982 – *Sepultures de Maldanell*. Barcelona 1997.
- NIEL, Fernand, *Dolmens et Menhirs*. Paris 1972.
- PASCUAL, Ricard, *La piedra con "cúpulas" del Pla de Forcs (Sant Iscle de Vallalta)*, Maresme, Barcelona. UNED Madrid 1988.
- PIQUER i J., Josep Joan, *La Baronia de Vallbona*. Lleida 1981.
- KITOV, Giorgi, *Tombes monumentales thraces*. Dijon 1997.
- SAPIN, Jean, *Les "champs" de dolmens du Djebel Mutawwag*. Dijon 1999.
- TRIANDAPHYLLOS, Diamandis, *Les Sanctuaires en plen air dans la region des cicones*. Tracia Pontica III (Sozopol – Bulgària) 1985, també *Les Monuments Megalithiques en Thrace Occidentale*. Pulpudeva 4 (Plovdiv)1983.
- Agraïm a Ricard Pascual les referències de D. Triandaphyllos, com també algunes fonts clàssiques.